

Vidékfejlesztés az endogén fejlődés keretei között

KULCSSZAVAK: vidéki terek, vidékfejlesztés, endogén fejlődés elmélete

ABSZTRAKT: A regionális tudományi szakirodalomban konszenzus alakult ki arról, hogy míg a növekedés mennyiségi változást takar, addig a fejlődés egyfajta minőségi elmozdulást jelent, és egyebek mellett magában hordozza a társadalmi haladást. A fejlődés endogén válfaja az utóbbi évtizedekben egyértelműen felértékelődött, ez tetten érhető a szakpolitikákban és a témakör szakirodalmát vizsgálva is.

Különösen érdekes lehet, ha az endogén erőforrásokra alapozott fejlődést az amúgy sokszor másodrangú vagy nem a helyén kezelt vidék kapcsán értelmezzük azon vidéki területek vonatkozásában, melyek az elmúlt időszakban számottevő változásokon mentek keresztül úgy Európában, mint Magyarországon. A lezajlott jelentős társadalmi és gazdasági változásoknak egyaránt voltak nyertes és vesztes térségei, azonban tény, hogy Kelet-Közép-Európában e folyamatoknak a rurális térségek inkább elszenvedői és vesztesei voltak. Mégis, számos esetben, a rendszerváltozás utáni változások következtében a rurális terekben a mezőgazdaság mellett más fontos funkciók is megjelentek vagy éppen felértékelődtek.

Munkámban a vidék fogalma megközelítésének és a közelmúlt vidéket érintő folyamatainak rövid áttekintése után az endogén fejlődés elméletét vizsgálom, majd bemutatom, hogy az erre épülő fejlesztési gyakorlatok hogyan segíthetik a vidékfejlesztést.

Bevezetés

Az endogén fejlődésnek mint fogalomnak a megjelenését George Benko (1997) az 1980-as évek végétől eredezteti, bár tény, hogy ő még művében elsősorban ipari, illetve városi régiók kapcsán beszélt erről. Ahogyan Lengyel Imre (2012) is kiemeli, mára a regionális növekedés és a tágran értelmezett fejlődés terén is előtérbe kerültek az endogén irányzatok. Ezzel összhangban áll Stimson és szerzőtársai (2011) megállapítása, miszerint a regionális fejlődési elmélet hangsúlyában és fókuszában az utóbbi néhány évtizedben elmozdulás tapasztalható az exogén tényezőktől az endogén tényezők felé.

Munkámban az endogén fejlődés témakörét vizsgálom, azonban a sokszor háttérbe szoruló, a gazdasági és társadalmi mutatószámok alapján gyakran elmaradott vidéki tereket állítom fókuszba, s az endogén fejlődést e tértípus aspektusából közelítem meg. Ez a megközelítés azért nyújt új vizsgálati szempontot a korábbiakhoz viszonyítva, mert ha történelmi távlatból vizsgáljuk a folyamatokat – ahogy azt az

¹ Bodnár Gábor, tanársegéd, Szent István Egyetem Gazdasági, Agrár- és Egészségtudományi Kar, Békéscsaba

OECD (2010) vonatkozó dokumentumában teszi –, a városi és vidéki területek egyértelműen elkülönült fejlődési típusokat alkotnak. A vidéken élők pl. nagyrészt elfogadták, hogy a városi lakosokétól eltérő lehetőségeik vannak a munkaerőpiacon. A dokumentum kimutatta azt is, hogy igen alacsony volt a város és vidék közötti interakciók száma.

Káposzta és Nagy (2013) tanulmányából kiviláglik, hogy a globalizálódó világ-gazdaság és annak hatásai nem hagyták érintetlenül a vidéket sem. A vidéki térségek számára a globalizáció egyszerre lehetőség és kockázatok forrása is, hiszen míg új piacokat teremt a helyi vállalkozóknak, a versenyt is erősíti. A szerzőpáros szerint a vidéki területek eltérő módon reagáltak a globalizálódó tőke megjelenésére és a nemzetközi migrációra, látható, „...*hogyan a szakirodalomban a globalizáció – legtöbb esetben negatívan értelmezett – társadalmi hatásai különösképpen érintik a vidéki területeket*” (Káposzta–Nagy 2013: 73.). Van Leeuwen et al. (2009) tanulmánya még sarkosabban fogalmaz: azt írja, hogy ez a rurális terek vonatkozásában a tradicionális vidéki tevékenységek fontosságának hanyatlását vonta maga után. Káposzta és Nagy (2013) ezzel lényegében egyetértve jelenti ki, hogy a változásokban jelentős szerepe volt az agrárium (főként) foglalkoztatási szerepe visszaszorulásának, illetve, hogy a globalizált gazdaságban előtérbe kerültek a helyi erőforrások és lokális fejlesztések, hiszen az endogenitás „...*a helyi adottságokra alapozott társadalmi és gazdasági válaszok megfogalmazását segíti*” (Káposzta–Nagy 2013: 75).

Vidékfejlesztés és endogén regionális fejlődés

A vidéket érintő minden további kérdés előtt tisztázni kell annak fogalmát. Csátrai Bálint és Farkas Jenő (2006) szerint alapvető nehézséget okoz az, hogy a vidék (vagy a vidékies) kifejezés önmagában is egy relatív fogalom, vagyis az csak a városhoz (a városiashoz) viszonyítva értelmezhető. Hasonlóan vélekedik Romány Pál, aki Erdei Ferencre hivatkozik a vidék fogalmát illetően:

„Vidéke ugyanis a városnak van. Mégpedig minden olyan városnak, amely szolgáltat valamit a környezetében élőknek – a vidéknek! –, és amellyel a >>rurális térség<< javakat cserél. [...] Azaz a vidéknek városa van, ahol meghatározott igényeket kielégíthet, szellemi és anyagi >>árucserét<< folytathat, a városnak pedig vidéke (térsége) van, ahol ismerik, ahol otthonos” (Romány 1998: 50).

A vidék helyét és szerepét illetően az utóbbi évtized vitái következtében már egyre inkább teret nyert a megközelítés komplexebb szemlélete, de a ma már elfogadott multifunkcionális megközelítés, valamint a funkciók diverzitásának egységes megfogalmazása és kidolgozása az OECD (2006) „új vidék paradigmájában” kapott nyilvánosságot először.

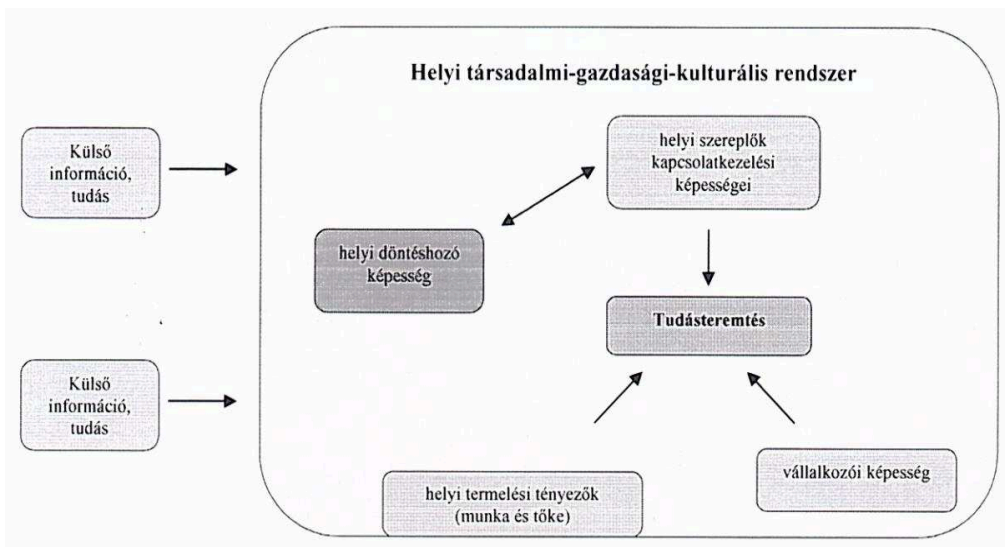
Egyetértek azzal az általános véleménnyel, hogy míg a növekedés mennyiségi, addig a fejlődés minőségi változást eredményez. A fejlődés a közgazdaságtan értelmezése alapján általában gazdasági fejlődést jelent (Farkas 2002), de még e szűkebben értelmezett fogalom kapcsán is meg kell jegyezni, hogy a gazdasági fejlődés a gazdasági növekedéshez képest tágabb fogalom, mert a gazdasági alapmutatók ala-

kulásán túl más, gazdaságon kívüli jellemzőket is érdemes figyelembe venni (Lengyel 2012).

Roberta Capello (2011) nézete szerint az endogén fejlődés alapvetően egy térség koncentrált szerveződésének függvénye, szerves része egy társadalmi-gazdasági és kulturális rendszer, amelynek komponensei meghatározzák a helyi gazdaság sikerességét: a vállalkozói képesség, a helyi termelési tényezők (munka és tőke) s a helyi szereplők kapcsolatkezelési képességei, amelyek egyre inkább hozzájárulnak a tudásteremtés növeléséhez. Az endogén fejlődés fontos feltétele továbbá a döntéshozó képesség is, amely lehetővé teszi a helyi gazdasági és társadalmi szereplők számára a fejlődési folyamatok irányítását és támogatását, amikor változás és innováció megy végbe. Ugyanakkor a lokális/térségi szereplők sikeressége a külső információk és tudás megszerzésének és adaptációjának is függvénye; ezek hozzájárulnak a térségi fejlődés általános folyamatához azzal, hogy közvetítik a világgazdaság társadalmi, technológiai és kulturális átalakulásához történő alkalmazkodás szükséges tudáskészletét (1. ábra).

E feltételrendszer megléte azért látszik fontosnak, mert számos, akár statisztikai adatokkal is kimutatható területi differencia nem a klasszikus termelési tényezők, így a tőke és a munka, kevésbé hatékony hasznosításából adódik, hanem az adott térség lokális struktúráiban és kapcsolatrendszereiben gyökerezik (pl. helyi földrajzi adottságok, nyitottság, kreativitás, vállalkozókedv stb.) (Capello et al 2009). A gazdasági fejlődés regionális kontextusával kapcsolatban Capello és Nijkamp (2011) egyebek mellett példaként említi a társadalmi lehetőségeket, az egészséges környezetet vagy éppen a színvonalas oktatást.

1. ábra. A helyi gazdaság sikerességét meghatározó komponensek

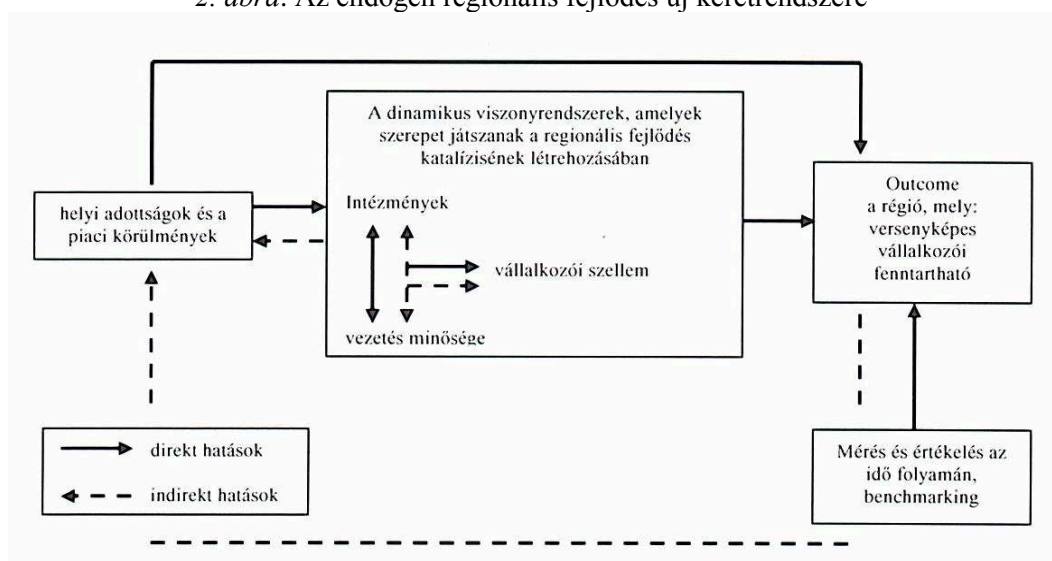
Forrás: Capello (2011) alapján saját szerkesztés.

A regionális potenciál értelmezése körüli vitákat jól megvilágítják a Rechnitzer János (1993: 154) által közvetített eltérő megközelítések, illetve megnevezések: a „fejlesztések alulról” (Brugges), a „szelektív önállóság” (Stöhr), az „autonóm régió-fejlesztés” (Lukesch) fogalmai.

Az endogén források közül – melyek egyúttal a regionális potenciál meghatározói is (Rechnitzer 1993) – a legfontosabbak a tőkepotenciál (rendelkezésre álló termelőbázisok és vagyon), a munkaerő képzettsége és szerzett/tanult készségei, az infrastrukturális felszereltség, a földrajzi helyzet, a környezet állapota és minősége, a piaci kapcsolatok (keresleti tényezők), a szocio-kulturális adottságok, a döntési-intézményi és hatalmi rendszer.

Stimson és szerzőtársai (2011) értelmezésében a regionális gazdasági fejlődés kvantitatív és kvalitatív eszközökkel mérhető. Bár nagyon fontos a vagyoni, illetve jövedelmi szint vagy a munkahelyteremtés, de a kreatív tőke, a társadalmi és gazdasági egyenlőség vagy éppen a fenntartható fejlődés irányába történő határozott elmozdulás is erőforrásnak tekintendő. Stimson, Stough és Salazar (2009) a regionális gazdasági fejlődést alapvetően a (helyi) vezetés minőségének erősségétől vagy éppen gyengeségétől, az intézmények hatékonyságától és a vállalkozások jelentőségének szintjétől teszi függővé. A 2. ábra szemlélteti, hogy ezek a dinamikus viszonyrendszerek hogyan formálják a fejlődés jellemzőit és egy adott régió teljesítményét. Látható, hogy az intézmények, a vállalkozói szellem és a (helyi) vezetés minősége a három leginkább meghatározó tényező, amelyek nemcsak a régió gazdasági teljesítményét, de egy térség befogadóképességét és adottságait is számottevően képesek javítani (Stimson et al 2009).

2. ábra. Az endogén regionális fejlődés új keretrendszere

Forrás: Stimson et al. (2009: 23)

Bár jelen tanulmány tárgyát elsődlegesen az endogén fejlődés képezi, a 21. század körülményei között nem lehet figyelmen kívül hagyni bizonyos exogén tényezőket sem. Stimson és szerzőtársai szerint (2009) a pénzügyi folyamatok nemzetköziesedése és a régiók közötti munkaerő áramlása tipikusan ilyennek tekinthetők. A szerzők szerint egy régió esetében meghatározó, hogy az intézményrendszer és a (helyi) vezetés képes legyen és tudjon is megszerezni olyan exogén tényezőket, amelyek szükségesek a hiányos endogén feltételek biztosításához, illetve új képességeket és adottságokat is képesek generálni.

Annak ellenére, hogy a magyar és kelet-közép-európai rurális térségek számos nehézséggel küzdenek, mégis a vidék egy szélesebb kontextusában számos (nem kizárólag negatív irányú) változásról beszélhetünk 1990-et követően. Ezekkel a folyamatokkal állítható párhuzamba, hogy az OECD (2006) tanulmánya már új vidékparadigmáról beszél. Ennek kapcsán a dokumentum kifejti, hogy a figyelem középpontjában már a hely áll, nem az *ágazat*. Káposzta és Nagy (2013) munkájából ez a paradigmaváltás már kiolvasható, s a szerzők jelzik, hogy mindeközben a vidékfejlesztés dimenziói is kitágulnak.

Látható, hogy az utóbbi évtizedek során előtérbe került endogén fejlődés elmélete a vidék vonatkozásában is teret nyert. A rurális terek esetében, mondhatni természetes módon, némileg eltérőek a hangsúlyok. Ward és szerzőtársai (2005) pontos megközelítést adják az átalakulásnak, miszerint a legutóbbi évtizedekben a vidékfejlesztési politika az exogén modelltől elmozdult az endogén megközelítés felé (1. táblázat).

1. táblázat. Vidékfejlesztési modellek

	<i>Exogén fejlesztés</i>	<i>Endogén fejlesztés</i>
<i>Kulcstényező</i>	méretgazdaságosság és koncentráció	helyi erőforrások (természeti, humán és kulturális) kihasználása a fenntartható fejlődésért
<i>Dinamizáló tényező</i>	városi növekedési pólusok (exogén hajtóerők a vidéki terek esetében)	helyi kezdeményezések és vállalkozások
<i>Rurális területek funkciói</i>	élelmiszer és alapvető termékek a városi gazdaság kiszélesítéséért	sokszínű, szolgáltatásokon alapuló gazdaság
<i>Fő vidékfejlesztési problémák</i>	alacsony termelékenység és perifirikusság	a térségek/csoportok korlátozott képessége a gazdaságba való bekapcsolódásra
<i>A vidékfejlesztés fókusza</i>	mezőgazdasági modernizáció; a munkaerő és a tőke mobilitásának ösztönzése	a kapacitások fejlesztése (szakképzettség, intézmények, infrastruktúra); a kirekesztés legyőzése

Forrás: Ward et al. (2005: 4).

A korábbi megközelítésekhez képest előrelépés az elméleti megközelítések között Braithwaite (2009) hét tőketényező keretrendszere. Ez a térségi erőforrások rendszerezésén alapszik, és eltérően más keretrendszerektől, magában foglalja a politikai tőkét (befogadás, vélemény és hatalom), valamint a kulturális tőkét (nyelv, rítusok, hagyományok) (2. táblázat). Utóbbiak éppen olyan aspektusok, amelyek különösen fontosak rurális kontextusban.

2. táblázat. A tőke hét formája az erőforrás-alapú településfejlesztés megközelítésében

Tőke	Fogalma	Példa rurális kontextusban
Gazdasági	A gazdasági tőke fontos szerepet tölt be a gazdaságban, és lehetővé teszi más tőkeformák tulajdonlását és kereskedelmét.	A likvid tőke hozzáférhető a vidéki lakosság és gazdasági közösség számára, és tartják azt a közösségi szerveződések.
Épített	Allótőke, amely elősegíti a megélhetést és a jólétet.	Épületek, infrastruktúra és más befektetett tőke, akár köz-, közösségi vagy magántulajdonban.
Természeti	Tájkép, illetve minden stock és flow (megújuló és meg nem újuló) energia-erőforrás, amely javakat és szolgáltatásokat hoz létre (beleértve a turizmust és rekreációt).	Vízgyűjtő területek, erdők, ásványi anyagok, halászat, szél, vadvilág.
Társadalmi	A társadalmi szervezetek tulajdonságai, úgymint a hálózatok, bizalmi normák, amelyek elősegítik az együttműködést a közös haszon érdekében; „összekötő” és „híd” szerepet játszhatnak.	Szektorális szervezetek, gazdasági képviselői szövetségek, szociális egyesületek és sportklubok, vallási közösségek. Az erősségük összefügg az interakciók intenzitásával, nemcsak a számával.
Humán	A népesség egészsége, tudása, képességei és motivációja. Az egészségügyi szolgáltatásokon, oktatáson és képzésen keresztül elérhető a humántőke magasabb szintje.	Az egészségi szint kevésbé változtatható az uniós kontextusban. A képzettségi szint generációs. A látens tudás olyan fontos, mint a formális oktatás és képzés.
Kulturális	Magatartás, amely formálja a világnézetünket és értékrendünket.	Talán a rendezvények jelzik vagy a kisebbségek nyelveinek vitalitása. Néhány aspektus, így pl. a vállalkozói kultúra, szorosan összefügg a humán- és társadalmi tőkével.
Politikai	A közösség képessége hatással lenni az erőforrások elosztására és felhasználására.	A „bottom up”-kezdemenyezések jelenléte mint a többszintű kormányzás leginkább helyi eleme. Összefügg a helyi felhatalmazás, illetve a „top-down”-politika és a globalizáció ellentétével.

Forrás: Braithwaite (2009) alapján ESPON (2011: 33).

Braithwait (2009) abban látja a keretrendszer hasznosságát, hogy az mozgatórugóként működik, a vidéki lakosság napi gyakorlataira és identitására építkezve. Véleményem szerint Braithwait megközelítése és az általa használt hét tényező lényegét illetően beleillik az endogén fejlődés tényezőinek mérvadó vizsgálati megközelítéseinek sorába, ugyanakkor az, hogy a fent részletezett tényezőket értelmezi a rurális terek vonatkozásában is, mindenképp előremutató elem a többi megközelítéssel való összevetésben.

Vanclay (2011), aki szociológiai szemszögből vizsgálja a kérdést, jelzi, hogy egyes vélemények szerint az endogén regionális fejlődés az endogén vidékfejlesztés szinonimája. Bár jelen cikk szerzője szerint ez túlzott leegyszerűsítés, mégis: az endogén fejlődés témakörének tárgyalásakor nem lehet a vidéket figyelmen kívül hagyni. A szerző hivatkozik az OECD 2006-os, e cikkben korábban már érintett tanulmányára (2011: 60), s ő is úgy ítéli meg, hogy az endogén regionális fejlődés az Európai Unió szakpolitikáit illetően is jelentős, hiszen felismerték, hogy a hagyományos mezőgazdasági támogatások nem voltak hatékonyak a növekedés vagy fejlődés előmozdítása terén, és szükség volt egy olyan, új megközelítésre, amely a szélesebben értelmezett helyi lehetőségekre fókuszál. Így ma már nemcsak a KAP (közös agrárpolitika), hanem az ERFA (Európai Regionális Fejlesztési Alap – a kohéziós politika részeként) is szerepet vállal a vidék fejlesztéséhez való hozzájárulásban. A kohéziós politika feladata az innovatív projektek segítése, köztük olyanoké, melyek támogatják a vidékfejlesztést, hogy mérsékelhessék az uniós szintű területi egyenlőtlenségeket (ENDR, 2009).

A vidék kapcsán a politikai dimenzió fontossága jól látható a különféle társadalmi csoportoknak és lobbiknak a döntéseket befolyásolni próbáló nyomásgyakorlásában. Hasonló jelentőségűnek tekinthető az unió 2004., 2007. és 2013. évi bővüléséből adódó terület- és vidékfejlesztési feladatok által támasztott kihívás a kohéziós politikában (Káposzta–Nagy 2013).

Bár nincs egyértelmű definíciója, mégis a szociológia megközelítésében alapvető egyetértés érzékelhető az endogén vidékfejlesztés fogalma és célrendszere körül, melynek fő elemei – Slee és Bowler munkásságát kibővítve – a következők (Vanclay 2011: 60):

- diverzifikált, rugalmas és fenntartható helyi gazdaság létrehozása;
- a fejlődési lehetőségek helyi meghatározása;
- helyi kontroll a fejlődési folyamat felett;
- a támogatások helyben tartása;
- az elérhető helyi erőforrások hasznosítása (természeti, humán- és kulturális);
- a „hely” és a „helyi” felértékelődése, különösen, ami helyben unikális, valamint a helyi értékek figyelembevétele;
- a vidék posztproduktivista megközelítése (vagyis fogyasztási helyként és termelési helyként való kezelése);
- a multifunkcionalitás elismerése.

A vidék funkciói és szerepe kapcsán egyre jellemzőbb az urbánus területekhez közeli vidéki térségek lakóhelyként való felértékelődése, a városi lakosság elővárosokba költözése és az iparosítás lehetősége (Káposzta–Nagy 2013). A multifunk-

cionáltság kiemelésével hangsúlyozzák a szakértők, hogy a rurális területek (és a mezőgazdaság) biztosítják egyes piaci és nem piaci javak keretfeltételeit, pl. a biodiverzitás megőrzését, az ökoszisztéma stabilitását, a kulturális örökség fenntartását és az élelmiszer-biztonság garantálását (Vanclay 2011).

Összefoglalás

Tanulmányomban az endogén regionális fejlődés és az endogén vidékfejlesztés témakörét vizsgáltam. Az utóbbi évtizedek meghatározó publikációi alapján megállapítható egy egyértelmű elmozdulás az exogén elméletek felől az endogén irányzatok felé.

A rurális terek kapcsán, a közelmúltbeli változásokat röviden érintve, áttekinthetem az endogén regionális fejlődés szakirodalmi háttérét. Világossá vált, hogy bár fontos egy térség saját erőforrásainak a hasznosítása, illetve kiaknázása, hiszen ez az endogén fejlődés alapja, viszont e megközelítést igen tágra szükséges értelmezni, úgy, ahogyan Capello, vagy Stimson és szerzőtársai teszik. Vagyis egy térség fejlődése esetében nem szabad elfeledkezni az exogén tényezőkről sem; kulcsfontosságú, hogy a régió kulcsszereplői képesek legyenek biztosítani ezeket, hogy új képességek és adottságok formálódhassanak a térségben (Stimson et al 2009).

E fejlődési keretrendszeren belül, de a vidékre fókuszálva Ward et al. (2005) végezte el az endogén és az exogén vidékfejlesztési modellek összehasonlítását azok tényezői, funkciói, problémái és súlypontjai szerint, így áttekinthetővé váltak a korábbi és a jelenlegi megközelítés közötti különbségek.

A rurális terek fejlesztésének héttényezős endogén modelljébe Braithwaite (2009) beemeli a kulturális és politikai tőkét is. Hozzá képest is előrelépésnek tekintjük Vanclay (2011) megközelítését, aki kiemeli a multifunkcionalitás jelentőségét a rurális terekben, s hangsúlyozza, hogy az endogéniának a vidék vonatkozásában az unió politikáját illetően is fontos szerepe van.

IRODALOM

- Benko, G. 1997. A regionális fejlődés útjai: globálistól a lokálisig. *Tér és Társadalom* 2: 1–16.
- Braithwaite, K. 2009. Building on What You Have Got – A Guide to Optimising Assets. Carnegie UK Trust, Dunfermline, UK.
- Camagni, R. 2008. Regional competitiveness: towards a concept of territorial capital. In Capello, R.–Camagni, R.–Chizzolini, B.–Fratesi U. (eds) Modelling regional scenarios for the enlarged Europe. Berlin, Springer-Verlag, 33–47.
- Capello, R. 2011. Location, Regional Growth and Local Development Theories. *Aestimum* 1: 1–25.
- Capello, R.–Caragliu, A.–Nijkamp, P. 2009. Territorial Capital and Regional Growth: Increasing Returns in Cognitive Knowledge Use. Tinbergen Institute Discussion Paper, <http://www.tinbergen.nl/discussionpapers/09059.pdf>
- Capello, R.–Nijkamp, P. 2011. Regional growth and development theories revisited. In: Stimson, R.–Stough, R. R.–Nijkamp, P. (szerk) Endogenous Regional Development. Perspectives,

- Measurement and Empirical Investigation. Edward Elgar, Cheltenham, UK – Northampton, MA, USA. 301–324.
- Csatári B.–Farkas J. 2006. A magyar vidékies kistérségek új kategorizálása, különös tekintettel a városi hatásokra és a földhasznosítás változásaira. *Tér és Társadalom* 4: 97–109.
- ESPON [European Observation Network for Territorial Development and Cohesion] (2011): EDORA – European Development Opportunities for Rural Areas. Applied Research 2013/1/2. ESPON & UHI Millennium Institute,
http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/AppliedResearch/EDORA/EDORA_Final_Report_Parts_A_and_B-maps_corrected_06-02-2012.pdf
- Farkas T. 2002: Vidékfejlesztés a fejlődésemlekek és a fejlesztési koncepciók tükrében. *Tér és Társadalom* 1: 41–57.
- Káposzta J.–Nagy. H. 2013. Vidékfejlesztés és a környezetipar kapcsolatrendszere az endogén fejlődés fejlődésében. *Journal of Central European Green Innovation* 1: 71–82.
- Lados M. 2001. A területi tervezés kihívásai a kilencvenes években Magyarországon: A területfejlesztési stratégiák kialakításától a programozásig és az értékelésig. *Tér és Társadalom* 2: 25–69.
- Lengyel I. 2012. Regionális növekedés, fejlődés, területi tőke és versenyképesség. In: Bajmócy Z.–Lengyel I.–Málovics Gy. (szerk) *Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság*. JATEPress. Szeged. 151–174.
- OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) 2006. *The New Rural Paradigm. Policies and Governance*. Paris, France.
- OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) 2010. *Strategies to Improve Rural Service Delivery*. OECD, Paris, France.
- Rechnitzer J. 1993. *Szétszakadás vagy felzárkózás. A térszerkezetet alakító innovációk*. MTA RKK. Győr.
- Romány P. 1998. Miért fontos a vidék? *Gazdálkodás* 5: 49–53.
- Stimson, R.–Stough, R. R.–Salazar, M. 2009. *Leadership and Institutions in Regional Endogenous Development*. Edward Elgar, Cheltenham, UK – Northampton, MA, USA.
- Stimson, R.–Stough, R. R.–Nijkamp. P. 2011. Endogenous Regional Development. In: Stimson, R.–Stough, R. R.–Nijkamp. P. (szerk) *Endogenous Regional Development. Perspectives, Measurement and Empirical Investigation*. Edward Elgar, Cheltenham, UK – Northampton, MA, USA, 1–19.
- van Leeuwen, E. S.–Rietveld, P.–Nijkamp, P. 2009. Multifunctional Towns: Effects of New Retail Developments in Rural Areas. In: Brouwer, F.–van der Heide, C. M. (szerk) *Multifunctional Rural Land Management*. Earthscan, London, UK. 297–317.
- Vanclay, F. 2011. Endogenous rural development from a sociological perspective. In: Stimson, R.–Stough, R. R.–Nijkamp. P. (szerk) *Endogenous Regional Development. Perspectives, Measurement and Empirical Investigation*. Edward Elgar, Cheltenham, UK – Northampton, MA, USA. 59–72.
- Ward, N.–Atterton, J.–Tae-Yeon, K.–Lowe, P.–Phillipson, J.–Thompson, N. 2005. *Universities, the Knowledge Economy and 'Neo-Endogenous Rural Development'*. Centre for Rural Economy Discussion Paper Series No. 1,
<http://www.ncl.ac.uk/cre/publish/discussionpapers/pdfs/discussionpaper1.pdf>